

Закономірності функціонування міфологічних структур у художній творчості (на матеріалі української літератури): теоретико-методологічні основи вивчення

Ю. Сидоренко

Ніжинський державний університет ім. М. Гоголя

Paper received 09.04.18; Accepted for publication 15.04.18.

<http://doi.org/10.31174/SEND-PP2018-162VI66-11>

Анотація. У статті розглядається специфіка вираження міфологічних структур експліцитного типу в літературних творах, що вивчаються у 9-11 класах загальноосвітньої школи. Визначаються закономірності функціонування міфологічної образності на сюжетному, композиційному, образному, проблемно-тематичному, жанровому, стильовому рівнях тексту. Подається розроблена система умінь і навичок, якими повинні володіти старшокласники у процесі вивчення творів з міфологічним складником.

Ключові слова: експліцитний міфологізм, міфологічні структури, міфопоетика, міфологема.

Вступ. Сучасне вивчення літературних творів з експліцитно вираженим міфологізмом повинно базуватися на фундаментальних досягненнях міфокритиків та літературознавців. Тісний зв'язок методики навчання словесності з теорією літератури вимагає глибокого дослідження теоретичного підґрунтя функціонування міфологічних структур у художніх творах. Факт, що значний масив творів шкільної програми 9-11 класів характеризується показовим і різноплановим вираженням міфологічного компонента, вказує на доцільність залучення теоретичних знань у процес вивчення виділеної категорії текстів.

Короткий огляд публікацій. Згідно з Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти України 2011 року учні повинні вміти «виявляти специфіку окремих відображених міфологічних і фольклорних, а також традиційних (вічних) тем, сюжетів, образів, мотивів у літературному творі (спадщині письменника); визначати фольклорну і міфологічну основу художніх творів, їх зв'язок із розвитком філософської думки, релігії, національно-культурними особливостями народів» [6]. Це свідчить про необхідність вироблення методичної моделі опрацювання зазначеної категорії художніх творів на засадах їх міфопоетичного аналізу. Але, незважаючи на солідні напрацювання літературознавців у сфері міфопоетики, спостерігаються тільки поодинокі спроби словесників-методистів залучати дослідження міфотворчості українських письменників у навчальний процес. В основному, це розробки уроків за окремими творами, запропоновані Н. Бондаренко, Ю. Бондаренком, А. Гурдузом, Г. Демчук, Н. Ісака, Г. Шевченко у фахових виданнях. Проте в широкому контексті міфологічного дискурсу вони постають лише частковими ілюстраціями до ще не виробленої повноцінної системи вивчення творів з міфологічним компонентом, що пов'язано з відсутністю системного аналізу творів шкільного курсу української літератури в аспекті міфологічного підходу.

Мета статті – дослідити закономірності функціонування міфологічних структур у художніх творах української літератури, що вивчаються в 9-11 класах, та визначити систему спеціальних умінь та навичок, які необхідно сформулювати у старшокласників у процесі їх опрацювання. Постановлена мета вимагає реалізації таких завдань:

1.) розкрити сутність експліцитно вираженого міфологізму в художніх творах;

2.) виявити особливості представлення міфологічних структур експліцитного типу в літературних творах шкільної програми для 9-11 класів;

3.) розробити систему спеціальних умінь і навичок, якими повинні володіти старшокласники у процесі вивчення творів з міфологічною образністю.

Методи. Для визначення теоретико-методологічних основ вивчення художніх творів з експліцитно вираженим міфологізмом використовуємо систему методів за характером логіки пізнання: аналіз (для виділення, тлумачення і осмислення міфологічних структур у творі, визначення їх художньої ролі), синтез (для зведення визначених позицій у цілісну систему функціонування міфологічної образності у художньому тексті), а також порівняння, систематизації та групування літературних творів (для визначення провідних шляхів подальшого аналізу творів шкільної програми 9-11 класів).

Результати і їх обговорення. Міф як універсальна світоглядна категорія є одним з домінуючих способів творчого відображення дійсності та потужною джерельною базою літератури. Міфотворчість, за К.-Г. Юнгом, - «це безперервний процес, властивий людині у всі часи» [5, 12]. Взаємозв'язок міфу й літератури характерний для кожного історичного періоду. «Жоден художній текст не існує без більш чи менш зримих проявів міфів. Письменник завжди активізує почерпнуті зі своєї підсвідомості архетипи, одвічні змісти й сакральні події, вводячи їх в об'єкт свого історичного лінійного часу, інтерпретуючи міфологічну колізію в дусі своєї епохи» [4, 10]. Використання універсальних міфологічних моделей у літературному творі набуває різних форм та засобів презентації, провідними серед яких є залучення в текст міфологічних сюжетів, мотивів, образів, міфологем, часопросторових локусів. Їх наявність, інтерпретація, трансформація утворює міфологічні структури літературного твору.

Залежно від походження міфологічних структур виділяємо чотири групи творів з міфологічною складовою, що входять до курсу української літератури 9-11 класів. Сюди належать джерела з біблійною, античною, слов'янською образністю та міфологемами синкретичного характеру (Таблиця 1). Кожна група містить твори, передбачені для вивчення під час монографічних тем та охоплює широкий відрізок літературного процесу (від давньої української літератури до постмодерної).

Міфологічний компонент може виражатися на різних рівнях твору, що залежить від специфіки моделювання

письменником загальної концепції художньої дійсності. Основними елементами експліцитно вираженої міфологічної складової є міфонім, міфема, міфологема.

Таблиця 1. Літературні твори з міфологічними структурами різного походження.

Літературні твори з біблійною складовою	1. «Сад Божественних пісень» Г. Сковороди. 2. «Марія» Т. Шевченка. 3. «Скорбна Мати» П. Тичини. 4. «Я» (романтика) Миколи Хвильового. 5. «Марія» У. Самчука. 6. «Давидові псалми» Т. Шевченка. 7. «Одержима» Лесі Українки. 8. «Мойсей» І. Франка. 9. «Камінний хрест» В. Стефаника. 10. «Сад Гетсиманський» Івана Багряного. 11. «Казка про калинову сопліку» О. Забужко.
Літературні твори зі слов'янською складовою	1. «Слово о полку Ігоревім». 2. «Вечір проти Івана Купала» М. Гоголя. 3. «Причинна» Т. Шевченка. 4. «Тополя» Т. Шевченка. 5. «Лілея» Т. Шевченка. 6. «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського. 7. «Лісова пісня» Лесі Українки.
Літературні твори з античною складовою	1. «Енеїда» І. Котляревського. 2. «Кавказ» Т. Шевченка. 3. «Кассандра» Лесі Українки. 4. Поезія «То be or not to be» Лесі Українки.
Літературні твори з синкретичною міфологічною складовою	1. «Повість минулих літ». 2. «Земля» О. Кобилянської. 3. «Різдво», «Зелена Євангелія» Б.-І. Антонича. 4. «Зачарована Десна» О. Довженка. 5. «Дім на горі» Вал. Шевчука.

«Ядро міфа – міфологема» [3, 12] відіграє провідну роль у процесі створення міфологічної картини світу, оскільки реалізує концепти міфологічного мислення, містить стабільний зміст, типовий для різних народів, є ключем для розуміння міфологічного змісту конкретно-художнього твору.

Погоджуємося із запропонованими А. Гурдузом основними варіантами вираження міфологічної складової у тексті: «фрагментарне та мозаїчне» [2, 58].

Для аналізу міфологічних структур літературного твору ми братимемо за основу виділені Ю. Бондаренком три основні форми експліцитно виражених міфологічних структур у художньому тексті:

- «окрема оповідна частина твору;
- змістова основа, на якій формується увесь текст;
- різноманітні паралелі між зображеним у творі й конкретними міфами, встановлення між ними аналогій, насичення літературного твору міфопоетичними деталями» [1, 40].

На основі проблемно-тематичного, сюжетно-композиційного, словесно-образного, жанрового і стильового аналізу художніх творів шкільної програми 9-11 класів з експліцитно вираженими міфологічними структурами робимо наступні висновки. Міфологічна образність може використовуватися на різних структурних рівнях літературного твору, виконувати запрограмовану автором художню роль у межах кожного з них. Зокрема:

1. Її можна ідентифікувати в мовній організації художнього тексту, що підтверджується наявністю імен, назв міфічних істот, просторових означень, порівнянь, фразеологізмів, епітетів, символів, що мають міфологічне походження. Досить поширеним явищем є вираження міфологічного змісту в назвах літературних творів

(«Мойсей» І. Франко, «Кассандра» Леся Українка, «Марія» Т. Шевченка, «Енеїда» І. Котляревський, «Сад Гетсиманський» Іван Багряний, «Різдво» Б.-І. Антонича та ін.). Це дозволяє письменникам, з одного боку, започаткувати вираження певного важливого для них змісту, а з іншого – презентувати той художньо-образний простір, у межах якого буде створюватися авторська версія зображеного.

2. Аналогічну роль виконують уставні легенди, оповіді або ж фрагменти міфічних текстів (голосінь, замовлянь, ворожін). Вони допомагають усвідомити загальну образну концепцію твору відповідно до заданої міфологічної парадигми. Наприклад, плач-замовляння Ярослави («Слово о полку Ігоревім»), голосіння Палагни за померлим Іваном («Тіні забутих предків» М. Коцюбинський) вказують на язичницько-слов'янський тип образності, а легенди про чудотворне самовідновлення церкви в Києві («Марія» У. Самчук), про Гетсиманський сад, Каїна і Авеля, Юду Іскаріотського («Сад Гетсиманський» Івана Багряного) – на християнську міфопоетичну парадигму.

3. Міфологеми-символи, залучені в текст, розкривають та увиразнюють міфологічну образність твору в межах певної міфопарадигми (земля – «Земля» О. Кобилянської, вода – «Зачарована Десна» О. Довженка, хрест – «Камінний хрест» В. Стефаника), або породжують різноманітні паралелі та алюзії між зображуваним у тексті та першоджерелом (Марія та ікона в романі У. Самчука «Марія», Анна та молитва у повісті О. Кобилянської «Земля» – своєрідні натяжки на біблійні легенди про життя Богоматері; випробування Андрія Чумака, Голгофа, Юда у романі Івана Багряного «Сад Гетсиманський» – паралель до страждань Ісуса Христа; розповідь про блудного сина у романі-баладі Вал. Шевчука «Дім на горі» – алюзія до біблійної притчі).

4. Міфічні оповіді, легенди, вірування використовуються як основа для авторського сюжету з метою:

✓ розбудови головної подієвої лінії твору: мандри Енея й троянців на шляху до заснування Римської держави («Енеїда» І. Котляревського), пошук ізраїльським народом обіцяної Богом землі під проводом пророка Мойсея («Мойсей» І. Франка), останні дні земного життя та розп'яття Ісуса Христа («Одержима» Лесі Українки);

✓ підсилення конфлікту чи драматизму ситуації: між прагненням до єдності та чварами на руській землі («Слово о полку Ігоревім»), між добром і злом у людській душі («Ніч проти Івана Купала» М. Гоголя), між духовними і прагматичними потребами («Тіні забутих предків» М. Коцюбинського);

✓ створення різних сюжетно-композиційних елементів твору: наприклад, затемнення сонця («Слово о полку Ігоревім») виконує роль зав'язки; пошук цвіту папороті («Ніч проти Івана Купала» М. Гоголя) – кульмінації; похорони Івана («Тіні забутих предків» М. Коцюбинського), втеча Ігоря з полону за сприяння сил природи («Слово о полку Ігоревім») – розв'язки; описи сходу і заходу сонця («Марія» У. Самчука), використані у зав'язці та розв'язці твору, асоціюються з народженням і смертю головної героїні.

5. Особливу роль у художньому використанні експліцитного міфологізму посідає рівень образів-персонажів:

✓ літературні герої, що мають відповідне походження, часто виконують першочергову роль в тематичному наповненні літературного матеріалу, у вираженні його ідейного змісту, набувають універсального значення. Наприклад, Марія – материнства («Марія» Т. Шевченко), непорочної краси («Сікстинська Мадонна» І. Франко), важкої долі («Марія» У. Самчук), доброти («Я (романтика)» Микола Хвильовий); Ісус Христос – страждання («Сад Гетсиманський» Іван Багряний), любові до ближнього («Одержима» Леся Українка); Прометей – нездоланності («Кавказ» Т. Шевченко).

✓ у творах простежується міфологема однотипність, що дозволяє групувати персонажів (Олімпійські боги в «Енеїді» І. Котляревського, лісові, водяні, хатні істоти у «Лісовій пісні» Лесі Українки, люди з надприродними здібностями (мольфар, відьма) у «Гінях забутих предків» М. Коцюбинського), виділяти цілі міфологічні комплекси (дім, ліс, озеро), що об'єднують навколо себе систему образів (озеро – Водяник, Русалка, Той, що греблі рве у «Лісовій пісні» Лесі Українки; дім – жінка, чоловік-птаха, Хлопець у «Домі на горі» Вал. Шевчука), взаємодія між якими обумовлює розвиток сюжету, переісторичення різних сюжетних ліній твору.

✓ міфологеми-імена залучаються для характеристики персонажів: портретної («дід схожий на Бога», «святий Феодосій більше скидався на батька» у «Зачарованій Десні»), психологічної (Гелена – «Епіметея дочка», «Медуза» у «Кассандрі» Лесі Українки, містичні властивості князів у «Слові о полку Ігоревім»). Семантичне наповнення міфологеми-імені лаконічно характеризує персонажа за провідною рисою, розкриває його суть.

6. Міфологічні структури використовуються для розбудови національної («Енеїда» І. Котляревського, «Мойсей» І. Франка, «Кассандра» Лесі Українки) і загальнолюдської тематики («Давидові псалми» Т. Шевченка), для розкриття універсальних проблем на основі традиційних бінарних опозицій (добро-зло, світло-темрява, правда-брехня, духовне-матеріальне, високе-низьке).

7. Міфологеми на позначення циклічних моделей часу (наприклад, повторюється доля жінок в кількох поколіннях у романі-баладі «Дім на горі» Вал. Шевчука), тривірного простору (наприклад, Олімп – земля – пекло в «Енеїді» І. Котляревського), центру світобудови (дуб у «Лісовій пісні», Троя у «Кассандрі» Лесі Українки, хата у «Зачарованій Десні» О. Довженка), притаманні міфологічному світобаченню, можуть визначати особливості хронологу твору. Міфологічний хронотоп надає заявленим у творах ідеям універсальності, позачасовості, створює ефект неминучості й актуальності.

8. Міфологічні впливи сприяють жанроутворенню, взаємопроникненню літературних жанрів. Наприклад, молитва виникає як результат звернення до божественних сил («Злочинаюощих спина...» Т. Шевченка), балада передбачає сюжетну взаємодію персонажів з потойбічними силами, фантастичні ситуації, зокрема перевтілення героїв («Тополя», «Причинна», «Лілея» Т. Шевченка), бурлескні твори – пародіювання міфологічних сюжетів («Енеїда» І. Котляревського), літопису притаманна строкатість використаних джерел: легенд, апокрифів, біблійних оповідей, народних звичаїв та традицій («Повість минулих літ»), поема набуває жанрових різновидів («Марія» Т. Шевченка – біблійно-філософська, «Мойсей», «Смерть Каїна» І. Франка, «Скорбна Мати» П. Тичини – філософська). Трансфор-

муються традиційні жанри: використання міфологічних структур, фантастичних елементів у драмі породжує жанр драми-феєрії («Лісова пісня» Лесі Українка), оперування символічним пластом, міфологічного походження – жанр драматичного етюду («По дорозі в Казку» Олександр Олесь); залучення ідейно-стильових рис балади, зокрема містичності, зумовленої давніми віруваннями (чаклунство, анімізм, жертвоприношення), динамізму оповіді, співіснування міфу і реальності у романі утворює жанр роману-балади («Дім на горі» Вал. Шевчука).

9. Особливості використання міфологічних структур вказують на певний стиль: літературі бароко властиві містичність та символічність («Слово о полку Ігоревім»), для романтизму притаманне звернення до християнських («Марія» Т. Шевченко) і язичницько-національних міфологій («Причинна», «Тополя» Т. Шевченко), модернізм активно використовує античні й біблійні сюжети для розбудови національної проблематики й творення авторського міфу («Мойсей» І. Франка, «Кассандра» Лесі Українка, «Ікар» М. Вороного), необароко відзначається потягом до ірраціонального, містичного, зверненням до притчових мотивів і символів («Дім на горі» Вал. Шевчука); у постмодернізмі міфологічні сюжети й символи стають кодами тексту, засобами художньої гри з читачем (повість «Казка про калинову сопілку» О. Забужко).

Визначені закономірності функціонування міфологічних структур експліцитного типу в художніх творах шкільної програми використовуємо як підґрунтя для розробки системи спеціальних літературних умінь і навичок, що необхідно сформувані у старшокласників у процесі вивчення творів з міфологічною складовою.

Учні повинні знати:

➤ визначення міфологеми як головного атрибуту міфологічних структур експліцитного типу;

➤ смислову наповненість універсальних міфологем-символів, які виступають невід'ємними елементами міфологічних структур літературного твору;

➤ роль міфологізованої назви твору для розкриття його змісту, зокрема того, що вона виконує роль первинного засобу розпізнання міфологізму, унаочнює його, вказує на певний тип (походження);

➤ зміст, образну структуру, міфологічну семантику, світоглядну спрямованість, художню роль залучених у тексти літературних творів мотивів, легенд, притч, оповідей, фрагментів міфічних текстів, які:

а) виступають уставними сюжетно-змістовими частинами;

б) є міфологічною першоосновою, використаною письменником для розбудови сюжету, підсилення конфлікту чи створення сюжетно-композиційних елементів твору;

в) мають різноманітні паралелі чи й прямі запозичення в авторському тексті (імена героїв; традиційні бінарні опозиції; просторово-часові назви);

➤ теоретичну інформацію про жанрові властивості творів з міфологічним складником, їх виразні риси, обумовлені міфопоетикою, зв'язок між жанровістю та певною міфопоетичною парадигмою;

➤ закономірності використання міфологічних структур у різних літературних стилях.

Учні повинні вміти:

➤ знаходити у тексті міфологеми;

- аналізувати назву твору з експліцитно вираженим змістом як ключ для розкриття закладеної в ній міфологічно-образної спрямованості та осмислення авторського художнього задуму;
- розтлумачувати змістове навантаження назви з міфологічною семантикою, зокрема усі можливі її зв'язки з різними структурними елементами твору: тема, ідея, мотиви, проблематика, система образів-персонажів тощо;
- простежувати особливості використання мовних виразів з метою розбудови заданої міфологічної парадигми літературного твору;
- визначати міфопоетичну парадигму твору;
- розкривати художню роль вставних легенд, оповідей, фрагментів міфічних текстів;
- осмислювати загальну образну концепцію твору з урахуванням виділених одиниць;
- розпізнавати у творі міфологеми-символи, групувати відібрані одиниці за походженням міфоскладової;
- пояснювати проведені паралелі між символами та зображеними у тексті подіями, образами, темами, ідеями, мотивами;
- аналізувати особливості авторського використання символів для розбудови певної міфологічної парадигми у художній площині тексту;
- визначати та пояснювати міфологічну основу сюжету;

- оцінювати значення виділених одиниць з погляду підсилення конфлікту чи драматизму твору;
- групувати персонажів за їх міфологічною однотипністю;
- зіставляти традиційне та авторське використання міфологічних структур для висвітлення тематики твору;
- виділяти ключові міфологеми в межах кожного з хронотипів художнього твору;
- оцінювати роль наскрізних міфологічних елементів, що утворюють часопросторову єдність художньої картини дійсності;
- зіставляти різні жанри з погляду авторської реалізації міфомислення у художній формі;
- залучати знання з міфопоетики під час стильового аналізу твору;
- обґрунтовувати використання автором певних міфоструктур у контексті провідного стилю його творчості.

Висновки. Текстуальний аналіз літературних творів з міфологічними структурами експліцитного типу дозволяє визначити основні закономірності функціонування міфологічної образності на різних структурних рівнях творів, що стають основою для розробки системи спеціальних умінь і навичок, які необхідно сформувати у старшокласників під час вивчення творів з міфологічною образністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондаренко Ю. І. Теорія і практика навчання української літератури на філософсько-історичних засадах у старших класах загальноосвітньої школи: Монографія. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2008. – 351 с.
2. Гурдуз А. Міфопоетика літературного твору та міфопоетична парадигма: теоретичний аспект // Зарубіжна література в школах України. – 2006. - № 6. – С. 57-59.
3. Пропп В. Я. Русская сказка. Л., 1984, С 40.
4. Слоньовська О. Слід невловимого Протея (Міф України в літературі української діаспори 20-х-50-х років ХХ століття). Видання друге. – Івано-Франківськ: Плай – Коломия: Вік, 2007. – 686 с.
5. Юнг К.-Г. О современных мифах: сборник трудов. – М., 1994.
6. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF>

REFERENCES

1. Bondarenko Yu. I. (2008). Teoria i praktyka navchannia ukrainскоi literatury na filosofsko-istorychnykh zasadakh u starshykh klasakh zahalnoosvitnoi shkoly: Monohrafiya [Theory and practice of Ukrainian literary teaching in high school]. – Nizhyn, 351. [in Ukraine].
2. Hurduz A. *Mythopoetika literaturnoho tvoruu ta mythopoetichna paradyhma: teoretychny aspekt [Mythopoetics of a belles lettres work and mythopoetics paradigm: the theoretical aspect]* // Zarubizhna literatura v shkolakh Ukrainy. – 2006. – № 6. – S.57-59.
3. Propp V. Ya. (1984). Ruskaiia skazka [Russian fairy tale]. L., 40. [in Russia].
4. Slonovska O. (2007). Slid nevlvymoho Proteia (Mif Ukrainy v literaturi ukrainскоi diaspori 20-h-50-h rokiv XX stolittia). Vydannia druhe. [The trace of intangible Protelus (Myth about Ukraine in literature of Ukrainian diaspora in 20-50 years in XX century). Second edition]. – Ivano-Frankivsk, 686. [in Ukraine].
5. Yunh K. H. (1994). O sovremennykh mifakh: sbornik trudov. [About modern myths: collected works]. M. [in Russia].

Regularities of functioning of mythological structures in artistic creativity (on the material of Ukrainian literature): theoretical and methodological basis of studying

J. A. Sydorenko

Abstract. This article touches upon the specificity of expression of the mythological visualization in the storyline, thematic, genre and stylistic text layers. The work illustrates the system of skills which the high school students must have learning the texts with the mythological constituent.

Keywords: explicit mythology, mythological structures, mythopoetic, mythologeme.

Закономірности функціонування міфологічних структур в художественном творчестві (на матеріалі української літератури): теоретико-методологічні основи вивчення

Ю. А. Сидоренко

Аннотация. В статье рассматривается специфика выражения мифологических структур эксплицитного типа в литературных произведениях, изучаемых в 9-11 классах общеобразовательной школы. Определяются закономерности функционирования мифологической образности на сюжетном, композиционном, образном, проблемно-тематическом, жанровом, стилевом уровнях текста. Подается разработанная система умений и навыков, которыми должны обладать старшеклассники в процессе изучения произведений с мифологическим компонентом.

Ключевые слова: эксплицитный мифологизм, мифологические структуры, мифопоэтика, мифологема.